

ТЕРМІНОЛОГІЯ ПРИРОДНИЧИХ ЗНАНЬ

УДК 81'373.611:622

Олена Барабанова, Олена Колган
Слов'янський державний педагогічний університет

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДЕРИВАЦІЇ ТЕРМІНІВ ГІРНИЦТВА

© Барабанова О., Колган О., 2010

Стаття продовжує цикл публікацій із вивчення малодослідженого шару української лексики — гірничої термінології. У праці розглянуто словотвірні особливості гірничих термінів. Окреслено основні тенденції термінотворення українських гірничих термінів на сучасному етапі, подано конкретні пропозиції щодо вноормування української гірничої терміносистеми.

Ключові слова: термін, українська гірнична термінологія, термінологія гірничої справи.

The article continues the serie of publications on the research of the little studied layer of the Ukrainian lexic — mining terminology. The work studies the word building peculiarities of the mining terms. The main trends of the Ukrainian mining term building today are outlined, the concrete suggestions on the regulations of the Ukrainian mining term system are done.

Keywords: term, Ukrainian mining terminology, mining business terminology.

За останнє десятиліття вітчизняне термінознавство збагатилося низкою фундаментальних досліджень, присвячених вивченню окремих термінологій (І. Кочан, Н. Овчаренко, Л. Симоненко, Д. Шапран, Н. Яценко та ін.).

Сучасні вчені порушують й активно досліджують найрізноманітніші питання термінології. Особливе зацікавлення викликають словотвірні особливості термінів різних галузей.

Так, словотвір окремих терміносистем в українському термінознавстві досліджували Л. Козак, Г. Онуфрієнко, Г. Ракшанова, Н. Руколяньська та ін.

На жаль, словотвірний аспект української гірничої термінології сучасні лінгвісти досліджують рідше, хоч на думку Л. Ю. Буянової, «структурування й систематизація дериваційного матеріалу, добутого безпосередньо з вузькоспеціальної сфери функціонування термінів, дозволяє виявити об'єктивну динаміку й еволюцію, просторово-часовий модус спрямованості й шляху розвитку дериваційного процесу в мові науки й у системі національної мови» [1, с. 139].

Тому метою статті є аналіз особливостей неморфологічних способів творення української гірничої термінології (далі УГТ).

Мета зумовлює вирішення таких завдань:

- 1) визначити ступінь продуктивності неморфологічних способів у творенні термінів гірничої справи, проаналізувати їх за словотвірним значенням;
- 2) окреслити основні тенденції термінотворення українських гірничих термінів на сучасному етапі;
- 3) подати конкретні пропозиції щодо вноормування української гірничої терміносистеми.

Актуальність статті зумовлена тим, що в ній зібрано й систематизовано малодосліджений прошарок лексики — українські гірничі терміни, вивчено їхні словотвірні особливості.

Дослідження потребувало застосування аналітично-описового, кількісного, структурного методів.

Усі аспекти науково-технічного прогресу й соціального розвитку суспільства, їхня багатогранна динаміка втілюються в мові й насамперед у термінології як одній з підсистем мови, що найбільш динамічно розвивається. Цей факт зумовлює підвищене зацікавлення лінгвістів до мовних проблем терміна загалом і до особливостей формування й функціонування певних терміносистем.

Для успішного виконання теоретичних і практичних завдань, що виникають у галузі термінології, належить комплексно вивчити різні термінологічні системи, що б дало змогу виявити закономірності становлення термінів у межах певних підсистем, з'ясувати специфіку внутрішньо-системних відношень термінологічних одиниць, дослідити суть власне термінотворення в ракурсі теорії номінації, виявити екстралінгвальні чинники, що зумовлюють становлення й функціонування термінологічних одиниць цих підсистем.

Незважаючи на наявність численної літератури, питання аналізу й оптимізації формальної структури терміна, яке є складним і викликає численні дискусії науковців, не можна вважати вирішеними насамперед тому, що не всі сучасні способи термінотворення досліджено достатньо. Л. Ю. Буянова зазначила, що «найменш вивченим у цьому плані на сьогодні є вузькоспеціальний текст, який є специфічною єдністю кодової та семіотичної системи» [1, с. 139].

У сучасній термінологічній науці досі нез'ясованим є питання про те, чи існує особливе термінологічне словотворення. Як відомо, у сфері термінотворення діють ті ж закономірності, що й у сфері творення будь-яких лексичних одиниць певної мови, але в термінотворенні деякі способи словотворення набувають переважного поширення, а інші стають другорядними.

Проведений аналіз термінів гірничої справи свідчить, що серед 10 000 термінів неморфологічними способами утворено лише 70 терміноодиниць, способом метафоризації — 54 одиниці.

Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення

Морфолого-синтаксичним способом (конверсією), суть якого полягає в переході слів однієї частини мови до іншої, у гірничій термінології утворено 55 термінів. Це терміни-іменники, що є наслідком субстантивації прикметників: *апаратна, бурозаправна, диспетчерська, дотична, зарядна, компресорна, крива, лампова, ланкова, нарядна, обвідна, поперечна, стала* і под.

Зазначимо, що субстантиви порівняно із твірними прикметниками не зазнають якихось змін у структурі: *прохідна* — іменник і *прохідна* — прикметник. Але, як слушно зауважив В.О. Горпинич, «при конверсії лише початкова форма структури твірного і похідного збігається повністю, а всі інші парадигматичні форми розрізняються, виражаючи тим самим нове лексичне і граматичне значення похідного слова» [2, с. 124].

Отже, характерна особливість цього способу полягає в тому, що терміни-іменники, утворені від прикметників, мають самостійне значення роду, числа та відмінка й відрізняються від інших іменників лише закінченнями прикметників:

- 1) чоловічий рід (*вахтовий, ланковий, передовий, робочий* (зрідка), *чановий* тощо);
- 2) жіночий рід (*душова, мостова, комутаторна, кубова, маркшейдерська, насосна, прохідна, пряма, складова* та ін.).

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення

Лексико-синтаксичний спосіб (за іншою термінологією — зрощення), при якому похідне слово утворюється через злиття словоформ синтаксичної словосполуки в слово, у гірничій терміносистемі малопродуктивний (15). На думку О. А. Стишова, «зрощення є результатом універбації кількох синтаксично пов'язаних слів, які зберегли свою граматичну форму» [3, с. 148].

За твердженням В. О. Горпинича, «за характером словотвірної бази зрощення прилягає до основоскладання, оскільки при зрощенні зливаються в нове слово значеннєві компоненти синтаксичного словосполучення» [2, с. 128], наприклад: *важковідновлюваний, дрібнозмелений, малозбагачений, сильнодеформований, слабозцементований, швидкорозчинений* і под., але це здебільшого невдало утворені терміни.

О. В. Суперанська, Н. В. Подольська, Н. В. Васильєва зазначають, що «способи творення термінів залежать від часу формування термінологічних систем. Під час творення термінів недоречні ні мовний пуризм, ні надмірне захоплення запозиченнями» [4, с. 107].

Отже, аналіз структурних особливостей та словотвірної бази термінології гірничої справи дає підстави для висновку, що вона відображає в системі компонентів, які входять до її складу, певні зв'язки та відношення, які об'єктивно наявні в колі зазначених понять та явищ; термінотворення відбувається за моделями, властивими й загальноновживаним словам, проте використовується менша кількість словотворчих засобів і словотвірних моделей.

Метафоризація як спосіб творення гірничих термінів

Однією з особливостей української гірничої термінології є те, що вона постійно збагачується внаслідок метафоричного переосмислення одного із значень семантичної структури слова. З пошуками назви для нового поняття гірничої справи пов'язане широке застосування метафор, що з'явилися на основі асоціацій (подібності), аналогій тощо. Метафоризація — це новий, хоч уже й досить поширений спосіб називання гірничих понять на сучасному етапі розвитку української гірничої термінології.

Метафорою називають тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих чи тих ознак [5, с. 120]. Результатом метафоризації є поява 54 термінів гірничої справи: *вінок (вінець), вітка, головка, губи, капелюх, коза, корона, кулак, лапа, ложка, муфта, ніжка, поле, чаши, шатун* тощо.

Утворення термінів способом метафоризації зумовлене тим, що гірничі назви формувалися на основі народних узагальнень, отриманих у процесі практичного пізнання світу. Термінологізуються готові слова чи тільки їхня коренева частина, причому основною умовою є близькість значень.

У досліджуваній термінології виявлено терміни, утворені внаслідок розщеплення багатозначного слова, «при якому форма мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної подібності» [УМ, с. 334]: зовнішнього вигляду, функціонування і зовнішнього вигляду одночасно тощо, й появи омонімів, тобто слів з різним значенням, але тотожною фонетичною будовою. Наприклад: *замок* — пристрій для замикання чого-небудь ключем [ТСУМ, с. 142] і *замок* — пристрій для з'єднання рухомих частин механізму, машини і т.ін. [ВТССУМ, с. 312], спільна ознака — пристрій для з'єднання, замикання; *млин* — споруда, обладнана спеціальними машинами для розмелювання зерна на борошно [ТСУМ, с. 45] і *млин* — машина для подрібнювання матеріалів [ТГС, с. 223], спільна ознака — машина для розмелювання, подрібнювання і под.

Численні дослідження свідчать, що метафоричне термінотворення — це досить закономірне й природне мовне явище, завдяки якому утворюються повноцінні мотивовані терміни, що поєднують наукові поняття, висловлені цими термінами, із реальним життєвим досвідом.

Як слова загального, повсякденного вживання, так і науково-теоретичні терміни належать до національної мови, мають прозору внутрішню форму й «виразно вказують на ознаку, що лежить в основі номінації» [6, с. 78]. Щодо їхньої відмінності, то слушною є думка Г.О. Винокура, який твердив, що «відмінність між ними полягає в тому, що загальноновживані слова — це назви речей, тоді як науково-теоретичний термін — обов'язково назва поняття» [7, с. 8].

Перейшовши до категорії термінів, загальноновживані слова втратили свої прагматично-конвекційні властивості й набули якісно нового, чіткіше окресленого й глибшого значення, їм стали притаманні інші семантико-прагматичні зв'язки, відсутність образності й емоційності, послідовна семантична мотивованість тощо.

Серед сучасних гірничих термінів маємо низку слів, що функціують у побуті, але у спеціальному вжитку набули нових значень, віддалених від побутових. До них належать назви:

а) **предметів побуту чи їхніх частини:** *барабан* — деталь у різних машинах і механізмах, яка має форму порожнистого циліндра [ВТССУМ, с. 37]; *гребінка* — труба з низкою відводів в один бік [ГЕС, Т.1, с. 249]; *друза (щітка)* — мінеральний агрегат, що утворюється у пустому просторі, тріщинах, порожнинах гірських порід [ТГС, с. 119]; *ніч* — гірнича виробка, яку проводять за підняттям пласта; призначена для провітрювання, пересування людей, транспортування вантажів [ТГС, с. 267]; *подоушка (породна)* — шар грудкуватої гірничої породи, штучно створюваний на щиті після закінчення його монтажу [ТГС, с. 275]; *пробка (піщана)* — накопичення (осад) частинок гірських порід (піску) на вибої свердловини (*вибійна пробка*), чи в стовбурі (*висяча пробка*) [ТГС, с. 286]; *розетка* — округлі агрегати мінералів, складені листуватими чи пелюсткоподібними індивідами, які розходяться від центра [ГЕС, Т.2, с. 345] та ін.;

б) **одягу, взуття, їхніх елементів:** *підкладка* — основа, на якій відбуваються зародження й ріст мінеральних індивідів та їх агрегатів [ГЕС, Т.1, с. 215]; *пояс* — смуга гірських порід, смуга золотоносних порід [ГЕС, Т.2, с. 255] і т.ін.;

в) **природних явищ**: *бухта* — канат, укладений кругами чи вісімками поруч і один над одним (у формі циліндра) [ТГС, с. 40]; *горизонт* — сукупність гірничих виробок, розташованих на одному рівні [ТГС, с. 95] тощо;

г) **рослин та їхніх частин**: *стовбур* — основна вертикальна чи похила гірнична виробка, яка має безпосередній вихід на поверхню [ТГС, с. 342]; *троянда* — назва алмазу та інших самоцвітів, огранених як півкуля й покритих дрібними гранями [ГЕС, Т.2, с. 519] і под.;

г) **живих істот та їхніх частин**: *крило (шахтного поля)* — частина шахтного поля, розміщена по один бік вертикальної площини, що проведена навхрест простягання пласта й проходить через розкривну виробку [ТГС, с. 187]; *лебідка* — машина для піднімання чи переміщення вантажів за допомогою тягового каната чи ланцюга [ТГС, с. 97]; *хвости (відходи, відпадки)* — продукт, отриманий внаслідок збагачення, у якому вміст цінного компонента нижчий, ніж у вихідному матеріалі та в інших продуктах тих самих операцій переробки [ТГС, с. 394]; *черв'як* — зубчасте колесо у формі гвинта для передачі руху в деяких механізмах [ГЕС, Т.2, с. 592] та ін.;

д) **частин тіла людини**: *голова (пласта)* — верхня частина похилого чи вертикального пласта [ГЕС, Т.1, с. 242]; *тіла (мінеральні)* — форми, яких набувають окремі мінерали та їх сукупності під час свого утворення [ГЕС, Т.2, с. 501]; *шійка (стовбура)* — верхня частина стовбура (10-15 м), примикає до поверхні [ТГС, с. 407] тощо.

Термінологічні значення цих слів історично нові й закріплюються за знаками з початком розвитку системи наукових знань, з'являючись чи внаслідок семантичного довантаження слів у нових системах функціонування, чи під час повторного використання, тобто в актах вторинної номінації.

Закріплення за мовними одиницями термінологічних значень викликає певний резонанс на семантичному рівні лексики загального вжитку, бо значення деяких мовних знаків формуються за допомогою наукової інформації.

Отже, терміни української гірничої термінології утворені за допомогою тих самих неморфологічних словотворчих засобів, що й слова загальноживаної лексики. Ширше представлені терміни-іменники, що є наслідком субстантивзації прикметників. Особливим способом творення гірничих термінів є метафоричне перенесення. Творення термінів лексико-семантичним способом цій терміносистемі не властиве.

Враховуючи те, що термінологія гірництва є неусталеною й вимагає великої й плідної роботи з унормування, уніфікації, стандартизації, її дослідження на лінгвістичному рівні має велике практичне значення. Тому в перспективі — подальше вивчення дериваційного аспекту української гірничої термінології.

ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. — 1440 с. ГЕС — Гірничий енциклопедичний словник: У 3 тт. / [за заг. ред. В. С. Білецького]. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2001–2004. — Т. I–III. ТГС — Тлумачний гірничий словник / В. С. Білецький, К. Ф. Сапіцький, Б. С. Панов [та ін.]; / під заг. ред. В. С. Білецького. — Донецьк: ДДТУ, 1998. — 446 с. ТСУМ — Івченко А. Тлумачний словник української мови / А. Івченко. — Х.: Фоліо, 2000. — 540 с. УМ — Українська мова: енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2004. — 824 с.

1. Буянова Л. Ю. Термин как единица логоса / Л. Ю. Буянова; М-во образования Рос. Федерации. Куб. гос. ун-т. — Краснодар: Куб. гос. ун-т, 2002. — 184 с. 2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: навч. посібник (текст лекцій) / В. О. Горпинич. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 189 с. 3. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі засобів масової інформації) / О. А. Стишов. — К.: КНЛУ, 2003. — 388 с. 4. Суперанская А. В. Общая терминология: Вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. — М.: Наука, 1989. — 246 с. 5. Суперанская А. В. Терминология и номенклатура / А. В. Суперанская // Проблематика определенных терминов в словарях разных типов. — Л.: Наука, 1976. — С. 73–83. 6. Панько Т. І. Українське термінознавство: підручник / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк — Л.: Світ, 1994. — 216 с. 7. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. Винокур // Труды Московского университета истории, философии и литературы: сб. ст. по языкознанию. — М., 1939. — Т. 5. — С. 3–54.